

HALACHIC AND HASHKAFIC ISSUES IN CONTEMPORARY SOCIETY

49 - MINHAG: PART 7 - WOMEN LEANING AT THE SEDER OU ISRAEL CENTER - SPRING 2017

A] THE ORIGINS OF THE HALACHA TO LEAN AT SEDER

1. ואפילו עני שבישראל לא יאכל עד שיסב (ר' עובדיה מברטנורא - זמטה ועל השלחן כדרך בני חורין)

משנה מסכת פסחים פרק י משנה א

The Mishna rules that leaning¹ at the Seder is required for all people - even the poor. They too must feel free!²

2. וַיִּשָּׁב אֱלֹקִים אֶת-הָעָם [דֶּרֶךְ הַמְדָּבָר יִסְטֹיף] (שמות יג:יח) - מכאן אמרו רבותינו אפ"ל עני שבישראל לא יאכל עד שיסב שכך עשה להם הקדוש ברוך הוא שנאמר ויִסַּב אֱלֹקִים

שמות רבה (וילנא) פרשת בשלח פרשה כ

The idea of leaning is hashkafically related to the roundabout route that God lead the Jewish people around the desert.³

3. כל מי שצריך הסיבה, אם אכל או שתה בלא הסיבה לא יצא וצריך לחזור לאכול ולשתות בהסיבה

שולחן ערוך אורח חיים הלכות פסח סימן תעב

Leaning is an essential part of the mitzvot such that if one does not lean, the mitzvot must in principle be repeated!⁴

B] WOMEN'S OBLIGATION IN THE MITZVOT OF SEDER

4. ואמר רבי יהושע בן לוי: נשים חייבות בארבעה כוסות הללו שאף הן היו באותו הנס

פסחים קח.

Women are obligated on a Torah level to eat Matza (and during the time of the Mikdash also to eat Korban Pesach and Maror⁵). Women are included in the Rabbinic mitzvot (such as the 4 cups) since they were also 'in the miracle'.

5. שאף הן היו באותו הנס - כדאמרין (סוטה יא): בשכר נשים לדקניות שצארתו דור נגאלו, וכן גבי מקרא מגילה נמי אמרין הכי, דמשום דעל ידי אסתר נגאלו, וכן גבי נר חנוכה זממטת שבת (כג).

רש"י שם

Rashi's understanding is that women were instrumental in bringing about the redemptions.

6. היו באותו הנס - פי' רש"י ש"ס שעל ידם נגאלו וכן זמגילה ע"י אסתר וזמנוכה ע"י יחודית. וקשה - ד'אף' משמע שאין עיקר, ועוד דזירושלמי גרים 'שאף הן היו צארתו ספק' - משמע צארתו סכנה דלכשמיד לברוג ולחזד ...

תוספות מסכת פסחים דף קח עמוד ב

Tosafot understands that women are included in the mitzvah since they were included in the danger.

1. I would like to thank my son, Asher, for his detailed research on this issue which greatly enhanced the shiur.

2. As such, leaning is 'pirsum hanes' - to show that we are free.

3. As such, leaning is a 'zecher lanes' - to remember the Exodus.

4. Although in practice this is not always the case. Some mitzvot at Seder need not be repeated. Also, women need not repeat the mitzvah if they fail to lean - see below.

5. Maror today is a Rabbinic obligation - zecher leMikdash - in which women are also obligated.

C] WOMEN'S OBLIGATION TO LEAN - THE TALMUDIC SOURCES

7. אשה אצל בעלה לא בעיא הסיבה. ואם אשה חשובה היא - צריכה הסיבה

פסחים קח.

The Bavli states that women in the presence of their husbands are not obligated to lean unless they are 'chashuva'.

- Why would a woman not be required to lean in the presence of her husband?
- Does this mean that she can lean if she wants to, or is it prohibited?
- What about a married woman who is not in the presence of her husband, or an unmarried woman? Does this imply that such women should lean?
- What is the definition of 'chashuva'?

8. אשה לא בעיא הסיבה. ואם אשה חשובה היא - צריכה הסיבה

פסחים קח.

An alternative girsā of the Bavli does not include the phrase 'in the presence of their husbands', but simply states that women are not required to lean. This would seem to apply to unmarried women too.

9. ... ומה שנמלא בגמרא שלנו 'אשה אצל בעלה לא בעיא הסיבה' ענות סופר הוא. והתלמידים הגיבו ככה על פי פירוש רש"ס. והעיקר דאפילו אלמנה וגרושה לא בעיא הסיבה ... אם לא צנשים חשובות

ב"ח אורח חיים סימן תעב ס'ק ד

The Bach (17C, Poland) writes that the version in our gemarot is an error⁷, influenced by the commentary of the Rashbam (below).

10. ר' סימון בשם ר' יהושע בן לוי - אותו כזית שאדם יוצא בו בפסח צריך לאוכלו מיסב. ר' יוסי בעא קומי ר' סימון אפי' עבד לפני רבו? אפילו אשה לפני בעלה? א"ל ברבי - עד כאן שמעתי

תלמוד ירושלמי פסחים י"א

The Yerushalmi rules that Matza must be eaten while reclining. It then raises the question of whether slaves must lean in front of their masters and whether women must lean in front of their husbands, but leaves the question unanswered.

- Does the fact that the question was left unanswered mean that women do lean or do not?⁸
- The implication of the Yerushalmi is that unmarried women would certainly lean.

D] WHY SHOULD WOMEN NOT LEAN?**D1] RESPECT FOR THE HUSBAND**

11. אשה אינה צריכה הסיבה. מפני אימת בעלה וכפופה לו ...

רשב"ם פסחים קח.

The Rashbam (13C, France) gives two explanations for why women would not lean. First, he suggests that a woman is bound to her husband and would be too embarrassed (in awe? afraid?) to lean in front of him!

12. אשה אינה צריכה. מפני שהיא כפופה לבעלה ואין לה נכון להראות לפניו שררה וחירות. ואם חשובה היא נדונה כגון גבירתנית ... צריכה הסיבה

ספר אור זרוע חלק ב - הלכות פסחים סימן רנו

The Or Zarua (13C, Vienna) explains that it is inappropriate for her to display freedom and control in front of her husband, unless she is 'chashuva' ie a 'gevartanit'⁹

6. See Dikdukei Sofrim Pesachim p.164 note 1. As noted, the words אצל בעלה are included in the girsā in our gemara in the Vilna print. However, the other version is found in the Rif and the Rosh (but see below on the unclear position of the Rosh), and among other Rishonim such as the Rambam [ח"ן ומצה זית], Rabbeinu Yerucham and Rabbeinu Chananel.
7. Nonetheless our girsā can be found in the Yerushalmi and in many Rishonim, such as the Smak [קמ"ד], the Rokech and the Or Zarua. The position of the Rosh is not clear. In the commentary of the Rosh he brings the shorter girsā (without 'אצל בעלה') and this is reflected in the פסקי הראש which was prepared by his son, the Tur. However, our girsā (including the words 'אצל בעלה') appears in the Shu"t HaRosh [כלל י"ד סי' ה'] and in the הלכות פסחים בקצרה of the Rosh (at the end).
8. Interestingly, the Pnei Moshe understands R' Simon's answer 'I did not hear' to mean that women do NOT lean. Logically, one could have argued the opposite - that given the general obligation to lean, the lack of a specific mesorah about women should lean in favor of a positive obligation.
9. Translated in the Jastrow dictionary as 'powerful and overwhelming'!

13. אשה אינה צריכה הסיבה - לפי שמשמשת לזעלכ

הר"ן על הרי"ף פסחים כג.

The Ran (14C, Spain) explains that women are exempted from leaning since they are busy serving the men.

14. אשה אינה צריכה הסבה שאין חירות לאשה אצל בעלה ואם אשה חשובה היא צריכה הסבה שאין שפחות באישות שלה. ואחר שכן כל שלא במקום בעלה מיהא יראה שצריכה הסבה

בית הבחירה פסחים קח.

The Meiri (13C, Provence) explains that most women were effectively servants to their husbands and not free to lean. A woman who was 'chashuva' WAS free of this yoke.

D2] WOMEN DID NOT GENERALLY LEAN

15. אשה אינה צריכה הסיבה. ומפרש בשאלות דרב אחאי לאו דרכיכו דנשי למיזגא

רשב"ם פסחים קח.

The Rashbam's second explanation is from the Geonim - that it was not the normal manner of women to lean.

16. אשה אינה צריכה הסיבה. מאי טעמא? לאו דירכא דנשי למזגא

שאלות דרב אחאי פרשת צו שאלתא עז

We see this in the Sheiltot ...

17. אשה אינה צריכה הסבה שאין דרכן של נשים להסב, ואם אשה חשובה היא, צריכה הסבה

סדר רב עמרם גאון (הרפנס) סדר פסח

And in Rav Amram Gaon.

18. ובה"ג כתב משום דלאו אורח ארעא דאשה למזגא

טו"ר או"ח תע"ב ד'

The wording of the Behag (8C, Bavel) is that it is not 'derech erez' for women to lean, implying a general inappropriateness.

19. On these more formal occasions, the feasting took place in a dining room called a triclinium ... with couches arranged on three sides of a central table. The fourth, open side usually faced the entrance of the room, and afforded a space for slaves to service the table. The various positions around the table were not all equal, with the host seating his guests according to social status and closeness or intimacy. Unlike in Greece, women could be present; in the Republic they usually sat on chairs, but in the Empire they could also recline on a couch.¹⁰

20. It is worth noting that all slaves ate either standing up or sitting. Children also ate sitting around a table. Initially, only men were allowed to eat reclined in these rooms. At the end of the Republic and during imperial times, women were also allowed to lie on the couch (called the lectus).¹¹

21. Reclining and dining in ancient Greece started at least as early as the 7th century BCE. It was later picked up by the Romans. women didn't generally get invited to banquets except for rare occasions like wedding feasts. Even then they had to sit upright. It was only in ancient Rome that customs changed, allowing upper-class women to lounge alongside men.¹²

10. From <https://outr-monde.com/2012/07/24/the-roman-dinner-party/>

11. From <http://www.romae-vitam.com/roman-triclinium.html>

12. From <http://www.tweentribune.com/article/tween56/why-did-ancient-greeks-and-romans-eat-lying-down/>

22. אשה לא צעו הסיבה - פירש רש"ם מפני חימת בעלה שכפופה לו, ולפי זה אלמנה וגרושה צעו הסיבה. וצשאלות דרב אחאי כתב דלאו דרכם דנשי למיזגי, ולפי זה אפילו אלמנה וגרושה נמי, אצל אשה חשוכה אורחא למיזגי

רא"ש פסחים י"ב

As noted, the practical implication of these two reasons is whether unmarried women should lean. The Rosh and the Tur bring both reasons, noting that according to the first reason a widow or divorcee SHOULD lean but, according to the second, she should not.

E] WHAT IS THE DEFINITION OF 'CHASHUVA'

23. אם אשה חשוכה היא כלומר שאין לה בעל והיא גברת הבית צריכה הסיבה. א"נ שהיא חשוכה (בפני ה') [בפרי ידיה¹³] אשה יראת השם בת גדולי הדור כוללת שבחי אשת חיל. וזאת האשה - אם נמנע מציאותה - אף על פי שיש לה בעל צריכה הסיבה. א"נ יש לפרש אינה צריכה הסיבה לפי שהיא טרודה בתיקון המאכל והכנתו פטורה מהסבה כמו שפטורה ממצות עשה שהזמן גרמא אבל אשה חשוכה שיש לה עבדים ושפחות הטרודים בעניי המאכל והיא יושבת בקתדרה צריכה הסיבה

רבינו מנוח על הרמב"ם הלכות חמץ ומצה ז"ח

Rabbeinu Manoach¹⁴ (13C, Provence) brings a number of definitions for a 'distinguished woman'¹⁵. (i) A woman who is unmarried and is the mistress of her own house. (ii) A woman who (theoretically¹⁶) fits the bill described in 'Eshet Chayil'. (iii) A wealthy woman who employs servants.¹⁷

24. ולהגדרת אשה חשוכה נאמרו כמה הגדרות. והנכון הוא מה שפירשו קדמונינו והובא בכמה סידורים עתיקים, שהיא אשה המדקדקת במצוות כל ימות השנה וההירה ומחמירה על עצמה גם במה שאינה חייבת

הרב קאפח פירוש לרמב"ם הלכות חמץ ומצה ז"ח הערה כ"ב

Rav Kapach (20C, Yemen/Israel) favors the view that an 'isha chashuva' is a woman who is particularly careful when keeping mitzvot during the rest of the year, and so too takes on herself to keep even the mitzvot from which she is exempt.

25. אשה אצל בעלה אינה צריכה הסיבה ואם אשה חשוכה שאין הבעל מקפיד עליה צריכה הסיבה

ספר הרוקח הלכות פסח סימן רפג

The Rokeach's (13C, Germany) definition is - any woman whose husband does not object to her reclining.

F] THE HALACHA

26. אשה אינה צריכה הסיבה, ואם אשה חשוכה היא צריכה הסיבה

רמב"ם הלכות חמץ ומצה פרק ז הלכה ח

The Rambam rules that women do not lean unless they are 'chashuva'.

27. ואם אשה חשוכה היא צריכה הסיבה - פ' בתוספות דכולהו נשים דיין חשוכות ניהו וצריכות הסיבה

מרדכי מסכת פסחים תוספת מערבי פסחים [המתחיל ברמו תריא]

The Mordechai (13C, Germany) rules like Tosafot¹⁸ that, these days, ALL our women are chashuvot and should lean!

- Which definition of 'chashuva' is the Mordechai using, and what changed in his time to make ALL women part of that group?

13. According to the girsa of the Kesef Mishne [also in the Frankel & Kapach Rambams].

14. Also quoted in the Kesef Mishne and the Gra.

15. The term 'Ishah Chashuva' appears throughout the Talmud (ע"ז כה:; כתובות ע"א; שבת נ"ט; פסחים ק"י; כתובות ע"א; ע"ז כה:) and is usually employed to describe women of high stature or nobility. This status could be seen as the female equivalent of "Ish Chashuv". However, the status of "Ish Chashuv" is said to have been abolished and this could have ramifications for our case. (See the Aruch HaShulchan below).

16. It seems that Rabbeinu Manoach doesn't believe that such a woman exists - "וזאת האישה נמנע מציאותה".

17. A regular woman is deemed to be busy with the preparation and serving of the meal and so is exempt from reclining just like she is exempt from most 'time bound mitzvot' (similar to the Ran above). But if she has servants to do the work for her, while she sits with the other distinguished members of the household, then she too is obligated to recline.

18. רבינו ירוחם - תולדות אדם וחווה נתיב ה' חלק ד' דף מ"ב טור ד' and תוס' רבינו פרץ פסחים ק"ח.

28. מיבו לטעמים הנז' יקשה מ'ש כאן מור'ס ז'ל בהגה בשם המרדכי ור'יו דכל הנשים שלנו מיקרי חשבות. וכי כולם צנות גדולי הדור? או שיש להם עצדים ושפחות! אמנם הרוקח צסי' רפי'ג כתב ואם אשה חשבה שאין הצעל מקפיד עליה לריכה הסיבה עכ"ל ... ולפי'ז יצאו דברי מור'ס ז'ל על נכון, דכיון דהחשיבות הוא תלוי בקפידת הצעל ועתה אין דרך הצעל להקפיד, ע"ז כל הנשים שלנו מיקרי חשבות

כף החיים שם ס'ק כו

The Kaf Hachaim (19/20C, Baghdad/Israel) explains that the definition of 'chashuva' which the Rema is using is that of the Rokeach - where the husband is not particular about whether his wife leans. Thus, the Mordechai is effectively recording a change in the nature of marriage whereby husbands are no longer particular about such behavior by wives.

29. ובזמן הזה שאין רגילות בארצנו להסב, שאין רגילות בני חורין להסב, ישב כדרכו

ספר ראבי"ה מסכת פסחים סימן תקכ"ה

The Ra'avyah (12C, Germany) rules that since no one reclines today during meals, the requirement to lean has effectively been dropped.

30. והם היו נוהגין לישב על המיטות ולהסב בהסיבת שמאל אבל אנו שאין אנו רגילין בכך יוצאין אנו כדרך הסיבתנו ואין לנטות ימין ושמאל. ונשים בעו הסיבה

ראב"ן פסחים דף עד סי' תלט

The Ra'avan (12C, Germany) agrees but rules that, whatever leaning the men do today, women should do the same.

31. אשה אינה צריכה הסיבה אלא א"כ היא חשובה. הגה: וכל הנשים שלנו מיקרי חשבות (מרדכי ריש פי' ע"פ ורבינו ירוחם) אך לא נהגו להסב כי סמכו על דברי ראבי"ה דכתב דבזמן הזה אין להסב

שולחן ערוך אורח חיים הלכות פסח סימן תעב סעיף ד

The Shulchan Aruch (16C, Eretz Yisrael) rules like the Rambam that women should not lean unless they are 'chashuvot'. The Rema rules like the Mordechai that ALL our women today are chashuvot. But the Rema (16C, Poland) adds that the minhag in Ashkenaz is that the women do NOT lean and instead rely on the Ra'avyah that leaning is no longer required.

32. (3) אמנם לא ראיתי בזמן הזה נשים מסיבות. ואפשר שנהגו להקל על פי דברי ראבי"ה דכתב דבזמן הזה לא צעיה הסיבה

דרכי משה הקצר אורח חיים סימן תעב

In the Darchei Moshe, the Rema records that he has never seen women leaning at the Seder!

G] MINHAGIM

G1] SEFARDIM

33. אשה חשובה צריכה הסיבה, וכתב רבינו ירוחם כל נשים שלנו חשובות הן וצריכה הסיבה וכ"כ המרדכי וכן המנהג בין הספרדים

ר' חיים בנבנשתי, רב של איזמיר (מאה ה-17) בפירושו להגדה, פסח מעובין' (לייקוד תשנ"ז עמ' קטז)

The Sefardi minhag is for the women to lean, based on the Ashkenazi psak in the Rishonim!

34. מנהג בין הספרדים שהנשים מסיבות מפני שאין דרך להקפיד

חזון עבדיה ח'ב עמ' קכ'¹⁹

Rav Ovadia confirms this and that it is based on the position of the Rokeach that the husband is not makpid.

35. (ח) אך לא נהגו להיסב ... וכ"כ הלבוש. ... אמנם הכנה"ג ... כתב דהמנהג בין הספרדים להיסב כמ"ש המרדכי ור'יו בשם התו' יעו"ש. וע"כ נראה דגם בק"ק האשכנזים שנהגו הנשים שלא להיסב המחמירה להיסב תע"ב כיון שאינו אלא ד'נהגו להקל' ... ולכן כיון שהם חשבות כנז' טוב ללא חליצה דכ"ע

כף החיים שם ס'ק כו

The Kaf Hachayim writes that even though Ashkenazi women often do NOT lean, it is better for them to lean if they can.

19. The same halacha is also brought in the name of R' Mordechai Eliyahu.

G2] ASHKENAZIM

36. אשתו של החת'ס בתו של הגרע'א ז'ע היתה נוהגת להסיב בפני בעלה והוא היה מדקדק שיהיה מוכן לה ספסל מיוחד ראו להסיבה

פסקי תשובות סימן תעב הע' 8

The wife of the Chatam Sofer (19C, Central Europe) (daughter of R. Akiva Eiger) DID lean.

37. ועכשיו אין דרך נשים בהטייה כלל ואין נשים שלנו עושות הסיבות. ורבינו הרמ"א בסעיף ד' כתב דנשים שלנו מקרי חשובות וצריכות הסיבה רק שסומכות על ראבי'ה דבזמן הזה אין להסב עכ"ל, וזהו מהמרדכי. ולענ"ד קשה לומר כן דא"כ למה האנשים לא סמכו על ראבי'ה? ועוד דהוא דיעה יחידי. אלא נראה שסמכו על השאילתות והר"ף לפי גירסתו, וחשובה לא שכיח. ואפילו אם היא חשובה אינה מחזקת עצמה כן!

ערוך השולחן אורח חיים סימן תעב²⁰

However the Aruch HaShulchan (19/20C Lithuania) writes that Ashkenazi women should NOT lean. He rejects the idea that the minhag not to lean is based on the Ra'avyah, which is a minority opinion. Rather, he understands that the psak is in fact like the She'iltot that it is simply not appropriate for women to lean. This has nothing to do with the husband.

Achironim who rule that women should not recline²¹ :

- The Mishna Berurah²²
- The Aruch HaShulchan²³
- The Shulchan Aruch HaRav²⁴
- The Kitzur Shulchan Aruch²⁵

Achronim who rule that women should recline:

- The Ben Ish Chai²⁶
- The Kaf HaChaim²⁷
- The Chidah²⁸
- HaRav Mordechai Eliyahu²⁹
- HaRav Ovadia Yosef³⁰

H] CONCLUSIONS

It appears to be the Sefardi minhag for most women to lean. In minhag Ashkenaz, some women do lean³¹, although many do not³². All agree that, bedieved, women may rely on the opinion which exempts them from leaning.³³

It is interesting to speculate on how the development of this halachic issue tracks the evolution of the woman's role in the family across two millennia and multiple societies. Clearly, something significant changed in the late Middle Ages (at least in Ashkenazi lands) when the halacha began to focus strongly on the changed attitude of husbands and the redesignation of all women as 'chashuvot'. This psak became normative across the Sefardi world over the subsequent centuries yet the Ashkenazi community pulled away from this, preferring to exempt women on technical grounds (based on the Ra'avyah) or to objectify the halacha in principle (based on the She'iltot).

20. See Torah Musings - <http://www.torahmusings.com/2011/04/women-and-reclining/> for a proposed lomdus as to why many Ashkenazi women do not lean. Rav Willig distinguishes between two aspects of leaning - 'zecher l'nes' and 'pirsumei hanes'. The later is not relevant today, now that leaning does not 'mean' anything culturally. Since women are included only in the pirsum angle (שאף הן היו באותו הנס) leaning becomes less applicable for them.

21. Interestingly, the psak of the Achronim follows as Ashkenazi-Sefardi divide.

22. משנה ברורה אורח תע"ב סע' ד' ס"ק יב-יג.

23. ערוך השולחן אורח תע"ב סע' ו'.

24. שולחן ערוך הרב אורח תע"ב סע' י'.

25. קיצור שולחן ערוך סימן קי"ט סע' ב'.

26. בן איש חי הלכות פירוש צו סע' כח.

27. כף החיים אורח תע"ב הע' כד-כה.

28. ברכי יוסף אורח תע"ב הע' ב-ד.

29. הקיצור שולחן ערוך קי"ט סע' ב' הע' (ה) פסקי הרב מרדכי אליהו על.

30. שו"ת חוון עובדיה סימן י"ד, ילקוט יוסף י"ד-מועדים עמ' 385 סע' ו'.

31. See Pninei Halacha- Pesach 16:12 note 9 (page 229) who rules that all women (including Ashkenaziot) should try to lean. He agrees that, bedieved, this is not required but recommends that a woman who is considered 'chashuva' should (at least in the case of matza) repeat the mitzvah if she did not lean. See also בהליכות שלמה פסח פ"ט דבר הלכה אות מ' לרבי שלמה ז. אויערבך שהעריך בזה. [מובא גם במשנה ברורה הוצאת דרשו כרך ה' עמ' 32 הע' 16]

32. Although, on an educational note, it is the custom for Jewish children to sing Ma Nishtanah on Seder Night, including the line "הלילה הזה כולנו מסובין". It would be interesting to see if there was a correlation between communities in which the girls sing this line and those in which the women lean!

33. עיין בהליכות שלמה פסח פ"ט ס"ט לגרש"ז אויערבך, וכן בהגדה שלפסח ע"פ פסקיו של הגר"ש אלישיב עמ' 22, וכן בשו"ת אור לציון ח"ג פט"ו תשובה ב'- שכולם דנים במקרה אישה ששכחה להסיב. [דבריהם מובאים במשנה ברורה הוצאת דרשו על אתר הערות 15-16.]